

LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Profesoriaus Norberto Vėliaus skaitymai (XIII)

SENOVĖS BALTŲ KULTŪRA PRIEŠISTORĖJE IR JOS ATSPINDŽIAI MITOLOGIJOJE, TAUTSAKOJE BEI MENE

*Skiriama Marijos Gimbutienės (1921–1994) gimimo
100-osioms metinėms*

PRANEŠIMŲ SANTRAUKOS

2021 m. gegužės 6 d.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, www.liti.lt

LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Profesoriaus Norberto Vėliaus skaitymai (XIII)

SENOVĖS BALTŲ KULTŪRA PRIEŠISTORĖJE IR JOS ATSPINDŽIAI MITOLOGIJOJE, TAUTSAKOJE BEI MENE

Skiriama Marijos Gimbutienės (1921–1994)
gimimo 100-osioms metinėms

Pranešimų santraukos

Lietuvių literatūros
ir tautosakos institutas
www.liti.lt

2021 m. gegužės 6 d.
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Sudarė

Habil. dr. Nijolė Laurinkienė

Redagavo

Irutė Raišutienė

Prof. Norberto Vėliaus skaitymus (XIII) organizavo

Habil. dr. Nijolė Laurinkienė

Dr. Radvilė Racėnaitė

Konferencijos mokslinis komitetas

Habil. dr. Nijolė Laurinkienė, pirmininkė

Dr. Lina Būgienė

Dr. Radvilė Racėnaitė

Dr. Dainius Razauskas

Dr. Daiva Vaitkevičienė

Maketavo

Gražina Kazlauskienė

Viršelyje

Marija Gimbutienė ir Norbertas Vėlius. Vilnius, 1993.

Zacharijaus Putilovo nuotrauka iš asmeninio

Ramunės Vėliuvienės archyvo

© Autoriai, 2021

© Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2021

RIMANTAS BALSYS

Klaipėdos universitetas, Lietuvos kultūros tyrimų institutas

GAIDŽIO (VIŠTOS) AUKOJIMO REFLEKSIJOS SARGINIMO, LAIDOTUVIŲ IR ATMINŲ APEIGOSE

Dar S. Grunau kronikoje (XVI a.) užfiksuotas tikėjimas, rodantis vištos ryšį su mirusiųjų pasauliu: „<...> jei vištos karkia, tai mano, kad jos regi dvasią, kuri valkiojasi be vietos arba nori prie žmonių būti.“ Tokių arba panašių tikėjimų išliko ir XX a.: *Višta kurk kur į kertę žiūrėdama – giltinę mato; Jei višta ima giedoti, tai kas nors mirs; Jei vištos naktį kvaksi, tai jaučia žmogaus mirtį.* Apie besiantinančią mirtį gali išpranašauti ne tik višta, bet ir gaidys: *Kai šiaudas gaidžiui pasikabina ant uodegos, bus namuose numirėlis; Kai iš vakaro (iki dvyliktos valandos) gieda gaidys, tai apylinkėj klajoja, nerasdamas kelio, žmogus, arba kur nors netoli miršta.*

XV–XVII a. rašytiniuose šaltiniuose užfiksuoti gaidžio / vištos aukojimo seniesiems dievams ritualai bei gaidžio / vištos aukojimo ritualų refleksijos lietuvių ir kaimyninių tautų šeimos gimtųjų, krikštytųjų, vestuvių, įkurtuvių papročiuose (tai buvo analizuota pranešėjo publikacijose, žr.: Rimantas Balsys. „Gyvūnai baltų pasaulėjautoje: gaidžio (vištos) aukojimas XV–XVII a. rašytinių šaltinių duomenimis“, *Gimtasai kraštas*, 2020; Rimantas Balsys. „Gaidžio (vištos) aukojimo refleksijos gimtųjų, krikštytųjų, vestuvių ir įkurtuvių papročiuose“, *Žiemgala*, 2021).

Šiame pranešime siekiama nustatyti, kiek ir kokie gaidžio / vištos aukojimo ritualų elementai fiksuojami XVII–XX a. pirmosios pusės lietuvių ir kaimyninių tautų sarginimo, laidotuvių ir atminų apeigose ir tautosakoje, kokia jų prasmė, kiek ir kokių šių apeigų refleksijų dar galima aptikti ir XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje.

AELITA KENSMINIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

LIETUVIŲ MİSLĖS APIE PUODĄ – ŽMOGAUS GYVENIMO ALEGORIJS

Pranešime pristatomos lietuvių mįslės apie puodą: *Kai jaunas buvau, auksu krėsle sėdėjau, kai pasenau, nė šuo kaulų neėda ir Nulipdė mane kaip Adomą iš molio, degino krosny kaip tris jaunuolius Babilone. Pardavė mane kaip broliai Juozapą į Egiptą. Važinėju aš kaip Elijas ugniniais ratais. Iš mano vidurių visa šeima valgo, o kai aš numirštu, mano kaulus per tvorą išmeta (nepakavoja).* Abi mįslės turi paslėptų molinio puodo ir žmogaus palyginimų. Remiantis archeologijos ir kalbos duomenimis, tai įprastas palyginimas: vakarų baltų laidojimo urnoms būdingi antropomorfiniai bruožai, lietuvių ir kitų indoeuropiečių kalbų puodininkystės leksikoje išvardijamos žmogaus kūno dalys. Žemė, dumblas ar molis yra ta medžiaga, iš kurios daugelio tautų mituose buvo sukurtas žmogus – tai, kad molis suvokiamas kaip pirminė materija, gali būti tiesiog bendražmogiškas reiškinys.

Nepaisant bendro įminimo – *molinio puodo* – su tikrovėje jam būdingu semantiniu lauku, abiem mįslėms bendras yra tik *kaulų* motyvas pabaigoje – jis čia turi skirtingą meninio vaizdo kontekstą ir nevienodą reikšmę. *Šuo kaulų neėda ir kaulų nepakavoja* (*meta per tvorą*) diferencijuotai būdingi tik vienai ar kitai mįslei. Beveik per visus pirmosios mįslės variantus pasklindantis motyvas *šuo kaulų neėda* turi reikšmę 'niekam nenaudingas, nereikalingas'. O antrosios mįslės *kaulų nepakavoja* ar *kaulus meta per tvorą* motyvai, be šios, dar turi nepagarbos mirusiajam, tinkamos paskutinės ritualinės paslaugos neatlikimo reikšmę. Pirmoji mįslė veikiausiai yra baltiška: tik baltams yra būdingas *aukso krėslo* motyvas ir bendras su slavais, matyt, atsineštas iš bendrų šaknų, *šuo kaulų neėda* motyvas. Lietuvoje daug labiau paplitusi antrosios mįslės versija su bibliniais motyvais veikiausiai yra atkeliavusi iš Rytų, kur ją „sukrikščionino“ su Senuoju Testamentu gerai susipažinęs asmuo. Abi mįslės alegoriškai kalba apie žmogaus gyvenimo peripetijas, kaitos neišvengiamumą, statuso nepastovumą. Primindamos žmogui amžinybės, gyvenimo myriop perspektyvą, jos tarsi atlieka *Memento mori* funkciją.

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

DEIVĖS RELIGIJA SENOJOJE EUROPOJE IR JOS VĒLYVESNĖ TAŠA

Pranešimo tema yra susijusi su Marijos Gimbutienės Europos priešistorės koncepcija, su jos skleistomis idėjomis apie šį periodą ir esmine – Deivės religijos, kilusios pirmąjį žemyno kultūroje, – hipoteze.

Tai, kad M. Gimbutienės Deivės religijos rekonstrukcija turi racijos, įrodo ir vėlyvesnių laikų Europos etniniu atžvilgiu išsiskaidžiusios religinės-mitologinės tradicijos. Daugelyje jų yra išlikusių Deivės religijos relikvų, kurie, tiesa, jau yra transformavęsi, įgiję naujų bruožų, bet iš esmės jie tebėra besireiškiantys matristinės religijos formomis. Deivės, ypač Didžiosios Motinos, archetipas yra labai gyvybingas ir paliko pėdsakų daugelyje pasaulio kultūrų.

Pranešime bus apžvelgti Deivės religijos fenomenai, aptinkami Pietų ir Vidurio Europoje ir prie jos besiliejančiuose Pietvakarių Azijos kraštuose, kurios siejamos su vėlyvesnėmis už neolitą epochomis. Deivės kultas atskiruose Eurazijos regionuose ryškiau ar blankiau skleidžiasi iki pat II tūkstantmečio po Kr. ir netgi šiomis dienomis. Keturis aptarti Didžiosios Deivės, Deivės Motinos kulto būdingiausias reiškinys, jų kilmę, kai kuriais atvejais migraciją iš vienos kultūros į kitą šumerų, akadų, trakų-frygų, taip pat graikų, romėnų, keltų, germanų ir baltų tradicijose.

Vakarų ir rytų baltai, kaip ir daugelis kitų minėtų etnosų, garbino dievybę, kuri buvo išskirtinė savo svarba. Remiantis istoriniais dokumentais (Publijaus Cornelijaus Tacito, I a.), tai – *mater deum* vakarų baltų areale. Iškalbingu faktu reikėtų laikyti tai, kad vakarų baltų gyventose žemėse randama akmeninių moteriškas esybes primenan-

čių statulų, vadinamųjų „bobų“. Jos gali būti interpretuojamos kaip moteriškos deivės, aktualios tame krašte, kulto liekana. Lietuvių šio tipo deivę įvardyta prievardžiu *Motina*, latvių – *Māte*. Tai įrodo rašytiniai baltų religijos ir mitologijos šaltiniai bei tautosaka. XX–XXI a. ryškiausiai motiniškos deivės bruožus išlaikė lietuvių Žemyna ir latvių *Zemes māte*. Ši žemės deivė galėtų būti laikoma baltų Didžiąja Deive, Deive Motina.

AUSTĖ NAKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ROMANTIZMO MOTYVAI PARTIZANŲ IR TREMTINIŲ DAINOSE

Lietuvių poetų eilėraščiai visuomet buvo pavyzdys tautosakos kūrėjams, tėvynės gamtos grožį, jos istorinę praeitį apdainavusios eilės dažnai virsdavo liaudies dainomis, tačiau autorinės kūrybos virtimas folkloru neatspindi visos tos įtakos, kurią patyrė pokariu sukurtos partizanų ir tremtinių dainos. XX a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmetyje lietuvių poetai atitrūko nuo romantinės Maironio kūrybos, jiems nebe taip labai rūpėjo tėvynės likimas, tačiau pokario laikotarpio kūrėjai vėl sugrįžo į didžiojo poeto ir tautinio atgimimo laikus: jie perėmė Maironio suformuotą aukštąjį poezijos stilių, jų kūryboje vėl suskambo tautos patiriamų kančių apmąstymai ir kovoti raginantys šūkiukai.

Liaudiškasis romantizmas skleidėsi tuomet, kai viešojoje kūryboje pasireiškė ryški antiromantinė tendencija. Okupuotoje Lietuvoje tautinę kultūrą stengtasi nuslopinti, o žymiuosius kūrėjus – nutildyti. Todėl idealistinė kūryba persikėlė į pagrindį, tradiciniai tautiniai ir romantiniai motyvai buvo plėtojami partizanų leidžiamoje spaudoje ir iš lūpų į lūpas plitusiose dainose.

Karo ir pokario laikotarpiu sukurtose dainose galima aptikti bene visus būdingiausias romantinės literatūros motyvus. Tai tėvynės grožio motyvai: žalumoje skendintys kaimai, rugių laukai, per pievas vingiuojančios upės, pakelėse stovintys kryžiai, toluoje dunksantys miškai. Jie dažnai pinami su pavasario, žydėjimo, jaunystės motyvais. Rezistencinėse eilėse ir dainose tėvynė vaizduojama kaip mylimoji „su rūtos šakele plaukuos“ ir kaip savo vaikus globojanti motina. Dainų posmuose pučia šiaurūs vėjai, trunkosi perkūnai, jų nebedami į dangų kyla sakalai, tikimasi sulaukti aušros, saulės, nušvintančio laisvės ryto. Regima ir išvažuota Lietuvos sostinė, Gedimino bokšte plevėsuojanti trispalvė vėliava. Romantinėje literatūroje ir pokariniame liaudies dainų sluoksnyje labai svarbus Lietuvos girių, žaliųjų miškų motyvas. Miškai nuo senovės suteikdavo lietuviams prieglobstį nuo priešų, jie ir pokariu tapo vieninteliu prieglobsčiu žiauraus režimo persekiojamiems žmonėms.

Tautosakininkas Kostas Aleksynas pastebėjo, kad per palyginti trumpą laisvės kovų laikotarpį buvo prikurtas labai daug patriotinių dainų (LLD XXI: 7), liaudies kūryba tarsi įgavo naujų galių. Tautinio romantizmo taša, daugelio lietuvių poetų

naudotų motyvų plėtotė galėtų paaiškinti šį proveržį. Kuriant naujas dainas, nereikėjo kartu kurti ir naujos poetinės kalbos, buvo galima remtis gerai įsisąmoninta romantizmo tradicija, reikėjo tik pasirinkti tinkamus įvaizdžius.

DIANA PLACHOVIČIŪTĖ

Vilniaus universitetas

TIKĖJIMO METEMPSICHOZE ATSPINDŽIAI LIETUVIŲ TAUTOSAKOJE: VIRTIMAS PAUKŠČIAIS

Pranešime nagrinėjamos etiologinės sakmės, liaudies dainos ir stebuklinės pasakos, kuriose vaizduojamas žmonių virtimas paukščiais. Tradicinis etiologinių sakmių siužetas: Dievas, bausdamas žmones, negrįžtamai juos paverčia paukščiais: kalakutu virsta išdidus ponas, gandrau – pernelyg smalsus ir Dievui nepaklusęs žmogus, višta – keikūnė moteris. Virtimas paukščiu gali būti ne tik Dievo bausmė, bet ir jo atpildas arba pasigailėjimas: nenusisekęs ūkininkas už darbštumą ir linksną būdą paverčiamas vieversiu, nelaiminga našlaitė iš pasigailėjimo paverčiama lakštingala. Dainose aptinkamas virtimo gegute motyvas – mergelė virsta gegute, kad pamatytų savo artimuosius. Lietuvių stebuklinėse pasakose populiarus mergaitės arba moters virtimo po mirties vandens paukščiu, dažniausiai antimi, motyvas. Kai kuriuose pasakos „Eglė žalčiū karalienė“ variantuose motina virsta gegute, o vaikai – sakalu ir varna arba vanagu ir varnu.

Vaizdiniai, kuriuose mirusysis virsta paukščiu arba Dievas paukščiu paverčia žmogų, priklauso senajai lietuvių pasaulėžiūrai. Virtimas paukščiu siejamas su metempsichozės samprata. Metempsichozė – tikėjimas, kad mirusiojo žmogaus siela persikelia į kitą kūną, atgimsta kitu pavidalu. Tikėjimo metempsichoze atspindžių randama lietuvių tautosakoje, dažniausiai minimas sielos persikėlimas į gėles, medžius, gyvūnus ir paukščius. Metempsichozės ištakų galima ieškoti Senosios Europos deivės religijoje.

DAINIUS RAZAUSKAS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

LEDOKAS: „LEDINĖ ŠIRDIS“ DVASINĖJE TRADICIJOJE

Daiktavardžiai *ledokas*, *ledakasis* ‘velnias, nelabasis’, ‘nedorėlis, niekadėjas’, būdvardžiai *ledakas*, *ledėkas*, *ledokas* ‘niekam tikęs, blogas’, ‘piktas, prastas’ ir kt. yra skoliniai, slavizmai.

Slavų žodžiai, kaip rus. *ледáка*, *ледáха* ‘blogas, niekam tikęs žmogus’, *ледáчий*, *ледáчий* ‘blogas, niekam tikęs’ ir ‘nedoras, piktas’, *ледакто* ‘pirmas pasitaikęs, bet koks, prastas’, baltr. *ледáштый* ‘blogas’, lenk. *ladaco* ‘bjaurybė, niekšas’, *ladajaki* ‘bet

koks, prastas’ ir pan., kildinami iš dalelyčių **lě* ir **da* dūrinio **léda* ‘bet kaip, kad ir kaip, bent jau’ (> ‘prastai, blogai’), taigi su ledu kilmės požiūriu neturi nieko bendra. Kita vertus, šie slavų žodžiai, ypač rytų slavų, yra neatskiriama sumišę su labai panašių reikšmių žodžio *лед* ‘ledas’ vediniais, kaip pats rus. *лед* perkeltine reikšme ‘bėda, nelaimė, neganda’, *ледúна* ‘gyvulių maras, epidemija’, *ледáлый* ‘silpnas, paliegęs, menkas, prastas, blogas’, serbų *леда* ‘paliegęs vaikas’ ir kt., tad juos – o drauge ir minėtus lietuviškus skolinius – aiškinant, Vladi miro Toporovo manymu, būtina atsižvelgti į atitinkamą perkeltinę ledo semantiką. Palyginkime dar rus. dial. *ледяк* (sl. **led’akъ*) ‘ledo gabalėlis, ledukas’ ir liet. 1 *ledokas* ‘ledo gabalėlis’ greta minėtųjų 2 *ledokas* ‘velnias, nelabasis’ bei 3 *ledokas* ‘niekam tikęs, blogas’, ‘piktas, prastas’.

Lietuvių tautosakoje atitinkama psichinė ledo semantika perdėm ryški. Antai pasakoje berniukas naktį *atbėgo pas ūkininką, žiūri – ant ūkininko krūtinės stovi ledo šmotas* [luitas], o senelis jam paskui paaiškino, kad jam *an krūtinės l e d a s – tai už tai, kad jis s u p y k e s atsigulė*; kitoje žmogus užėina naktį į trobą pas nemylinčius vienas kito sutuoktinius, žiūri, *jiedu miega, o vidurij – šmotas ledo*, ir paskui išmincingas pakeleivis paaiškina, jog *anie, kur vidurij l e d a s, tai jie kaip ženijosi, vienas kito n e k e n t è, tai da[ba]r jų tokia meilė atšalus*. Čia ledas – tai pykčio, neapykantos į ledą sustingdyti, užšalę žmogaus jausmai. Panašiai į ledą sušalusi, bejausmė gali būti žmogaus „širdis“. Kaip latvių priežodyje apie saldžialežuvį veidmainį: *Mutē medus, sirdī ledus* (‘Burnoje medus, širdyje ledas’).

Ledinės mitinėje vaizduotėje raganų, burtininkų širdys. Štai kitąsyk buvo sudegintos dvi raganos, mama ir duktė: *Daugiaus kai sudegusios, tai ta mergelė čyst visa sudegusi, o tos mergičkos š i r d i s s u l e d u jau buvo a p š a l u s, o tos pačios motinos š i r d i s tai storiausiu l e d u a p š a l u s, apgargėjus*. Ir šiaip deginant raganas, remiantis tradicija, *ragana visa sudegdavus, bet jos š i r d i s nesudegdavus, pasilikdavus visa l e d u a p š a l u s, apgargėjus*. Arba vėl: *žmonės privežė didelę malkų krūvą, uždegė tas malkas, įmetė burtininką ir sudegino. Nieko neliko, tik viena širdis. Perpjovė tą š i r d i j ir rado l e d a širdy*.

„Ledinės širdies“ įvaizdis mėgstamas literatūroje, kur jis gali reikšti abejingumą, kaip Prano Vaičiailio eilėraštyje:

Norėjau prikaltinti prie darbo doringo,
Prie darbo svarbiausio žmonių kuo daugiau,
Norėjau ištarti jiems žodį širdingą,
Bet š i r d i s a t š a l u s i a s, l e d a radau.

Arba didelį skausmą, skausmingą sielos sąstingį, dvasinį apmirimą ar net mirtį. Štai Salomėjos Nėries du posmai iš eilėraščio „Pajiesy“:

Mano krūtinėj žiema tebesiaučia,
Š i r d i s apšalus k i e t u l e d u.

Mano krūtinėj alkanas skausmas:
Nėra saulutės, nėra žiedų.

.....
Jiesios krantuos ievos žydi.
Skamba krūmai nuo dainų.
Š i r d j man l e d a i s u k a u s t ē.
Sieloj žiemą gyvenu.

Ir tarp dienoraščio įrašų: *Nėra pasauly taip skaisčios ir šviesios sielos, kuri mano sielos tamsybes nušviestų, nėra taip karštos širdies, kuri mano š i r d i e s l e d u s sutirpintų* (1924-10-15); *Sunku man be tavęs, be pavasario. Š i r d i s negal patvinti džiaugsmo upeliu. L e d a i s a p š a l u s tyliai m e r d i* (1930-10-17). Panašius Vinco Mykolaičio-Putino „Skausmo balsas“:

Nors š a l d o m a verkia krūtinėj š i r d i s,
Tačiau neužgeso joj meilės ugnis.
Ištisęs sparnus, aš kaip sakalas skrisčiau,
Kur siaučia mirties ir gyvybės kova –
Ir ten savo galią mėginti išdrįščiau,
Ir ten nesilenktų galva!
O čia pats sau pančius ant kojų dedu
Ir leidžiu m a r i n t i sau š i r d j l e d u.

Kaip gyvo žmogaus širdies suledėjimas prilygsta dvasinei mirčiai, taip suledėja mirusiojo siela – vėlė, raudose neretai prilyginama ledo lyčiai, kaip antai apraudant mirusią dukrą: *Mano vėlių martele, mano l e d u l y t e l e!* Panašiai vyresnioji sesuo aprauda mirusią jaunesniąją: *Išblyško veidelis, atšalai nuo giminelės kap l a d o l y t e l e nuo čysto vandenėlio.*

Neigiamos psichinės būsenos įvairiose kalbose dažnai įvardijamos kaip šalčio ir ledo metaforos. Antai slavų **mъrzkъ(jъ)* (rus. *мерзкий*, lenk. dial. *mierzki* ‘šlykštus, bjaurus, niekšingas’), **ob-mъrziti* (rus. *омерзѣть* ‘subjauroti, sušlykštinti’) ir iš čia *омерзительный* ‘šlykštus, bjaurus, atgrasus’) yra vienos šaknies su **merznoti* (rus. *мерзнуть*, lenk. *marznąć* ‘šalti, stirti’), **morzъ* (rus. *мороз*, lenk. *mroź* ‘šaltis, speigas’ ir kt.). Vėlgi slavų **strachъ* ‘baimė’ (rus. *страх*, lenk. *strach* ir kt.) pirmine reikšme ‘sustingimas nuo šalčio’ etimologiškai siejasi su liet. *strėgti* ‘šalti, stingti’, *ap-strėgti* ‘užšalti, sustingti’ (*Ledas apstrėgė ant vandens*, G. H. F. Neselmano žodynas), latv. *strēgt* ta pačia reikšme, *strēģele* ‘ledo varveklis’ ir kt.

O štai Šiaurės bei Užbaikalės rusų tarmėse, atvirkščiai – psichinės būsenos pavaadinimas pritaikomas gamtos reiškiniui: *заснуть, засыпать* ‘užmigti’, kalbant apie vandens telkinius, reiškia ‘užšalti’. Aleksandro Potebnios žodžiais tariant, „miegas – tai šaltis: Tverės tarmėje *заснуть* ‘užmigti’ apie ežerą – ‘užšalti’“.

Užtat nubusti – tai atitirpti nuo suledėjimo, iš ledinio sąstingio ir leistos tekėti. Štai *atsi-tokėti, ati-tōkti* ‘atsipeikėti, atsigauti apsvaigusiam, nualpusiam’, ‘atsigauti po didelių įspūdžių, susijaudinimo, pykčio ar pan.’, taip pat ‘ilgai galvojus suprasti, suvokti, atsiminti’ ir t. t. pirminė reikšmė yra ‘suminkštėti, atsileisti’, ‘po sauros ar šalčio atidrekti (apie orą)’ (*Buvo šalta, dabar atatoko*, Daugėliškis, Ignalinos r.) ir tiesiog ‘aplūsti’ (*Vanduo atitoksta, griauža, griauža ir išgriauža tas atakas*, Mosėdis, Skuodo r.); daiktavardis *atōtokis* – tai tiesiog ‘atodrėkis, atlydys’ (*Po šitokiem šalčiam vis būva atotokis*, Daugėliškis, Ignalinos r.). Ir etimologiškai šie žodžiai yra bendrašakniai su *tekėti*. Savo ruožtu (*ati*)*tekėti* turi reikšmę ‘atsitokėti, atsigauvelėti, atsigauti’ (*Moty-na atsitekėjo nuo išgąščio, apsižvalgė*, Žemaitė; *Dabar mano dvasia ben kiek atsitekėjo*, A. Baranauskas; *Apalpus Lietuva vėl atsitekėjo*, L. Ivinskio „Kalendorius“, 1861 m. ir t. t.). Šios perkeltinės, dvasinės prasmės prigimtį mena reikšmė ‘praėti skausmui, atsiradusiam nuo šalčio’, kuri tiesiogiai veda prie pirminės reikšmės ‘atitirpti, atsileisti’, kalbant apie įšalą (*Tai, kad jau būt attekėjus visa [žemė]!* Leipalingis, Lazdijų r.). Tai gi atitokimas, atsitokėjimas, at(s)itekėjimas iš vidinio sąstingio, sąmonės aptemimo, kaip nubudimas iš sapno ar supratimas to, kas ilgą laiką buvo nesuprantama, lietuvių kalboje savaime mena užšalusio vandens, žiemos ledo atitirpimą ir pasiliejamą, tekėjimą – „dvasinį pavasarį“.

Užtat mergina liaudies dainoje prisipažįsta: *Man širdelė kaip ledelis / Pavasarij tirpsta.*

Tad ir šiuolaikinis budizmo dvasinis mokytojas tibetietis Sogjalas Rinpočė pataria: „Galvokite apie savo paprastą, emocijų ir minčių valdomą aš kaip apie l e d o ar sviesto gabalą, padėtą saulėkaitoje. Kai tampate atšiaurūs ir šalti, leiskite šiam agresyviajam jausmui i š t i r p t i savo meditacijos saulės spinduliuose.“ Iš lietuviškos pusės pridurkime: kad širdis, tebesant gyvam, o mirus vėlė nebūtų kaip ledo lytelė.

Ir dzeno koanuose užtinkame tą patį įvaizdį. Štai viename iš jų pasakojama, kaip IX a. dzeno meistras Sepō (angl. Seppo) kartą sutiko vieną geriausių savo mokinių – Genšą (Gensha) ir tarė: „Mirus mokytojui Džinsō (Jinso), prie manęs priėjo vienuolis ir paklausė: „Kur jis, miręs, dabar yra?“ Aš atsakiau: „Tarsi ledui ištirpus į vandenį.“ Genša atsiliepė: „Aš taip nebūčiau pasakęs.“ Sepō paklausė: „Ir ką gi tu būtum pasakęs?“ Genša tarė: „Tarsi vandeniui sugrįžus į vandenį.“ Taip čia pripažinta, kad mokytojas Džinsō buvo nubudęs – jau atitokęs iš širdį kausčiusio ledo.

Taigi įvaizdis tradicinis, pasitelkiamas nuo seno. Antai tantrinio budizmo patriarchas Saraha (tikėtina, IX a.), aiškindamas dvasinio nušvitimo pakopas, sakė, jog pradžioje tai „lyg žinojimas, kad ledas – tai tas pats vanduo“, paskui iš tikrųjų gyvenime „ledas ima virsti vandeniui“, ir galiausiai ateina aukščiausias išsipildymas, „lyg visas ledas būtų virtęs vandeniui“. Žymus XII a. tibetietiško budizmo mokytojas Gampopa pabrėžė, kad aukščiausia tikrovė smelkia šį regimąjį reiškinių pasaulį, todėl jos nereikia ieškoti kažkur kitur, anapus regimojo reiškinių pasaulio, o kas taip daro, tas „tarsi ieško vandens už ir anapus ledo“. Aukščiausioji būtis – tai ta pati kasdienė būtis, tik atitirpusi, atitokusi iš nesąmoningumo. Panašiai jau Padmasambhava, VIII a. atnešęs

budizmą iš Indijos į Tibetą, mokė, jog regimąjį reiškinių pasaulį reikia ne neigti ar atmesti, bet atpažinti jo tikrąją esmę, ir tuomet jis pats savaime į ją atvirsta: „Tarsi ledui ištirpus į vandenį.“

Šiuo požiūriu visas šis regimasis, arba materialusis, pasaulis yra tarsi į ledą sustingusi dvasia (tarsi į regimas *lytis* žiemos sukaustyta upė). Panašiai, beje, mąstė mūsų Vydūnas, pasak kurio, „daug teisingiau yra sakyti, materė esanti sutirštėjusi dvasia, negu tai, kad dvasia pasidaranti iš materės. Kaip l e d a s, tapęs iš v a n d e n s, vėl v i r s t a v a n d e n i m i, taip ir materė virsta pagaliau eteriu“, t. y. dvasia.

Kai tik ledokui pavyksta atitokti.

ROKAS SINKEVIČIUS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

UGNIS IR VANDUO: PRIEŠYBIŲ DERINYS LATVIŲ DAINOSE IR UŽKALBĖJIMUOSE

Kaip jau atkreipė dėmesį mitologė Daiva Vaitkevičienė, „į Perkūno figūratyviną paveikslą įeina ugnis (žaibas) ir vanduo (lietus)“ (Vaitkevičienė 2001: 13). Kai kurie istoriniai šaltiniai (*Eiluootoji Livonijos kronika*, *Dionysijus Fabricijus*) išties paliudija Perkūno – daugelio atmosferos reiškinių valdytojo – vaizdinį.

Pranešime ši dvilypė Perkūno raiška iliustruojama konkrečiais pavyzdžiais iš latvių tautosakos, atliekant išsamesnę turimų variantų analizę. Formulė *caur ūdeni, caur akmeni* ‘per vandenį, per akmenį’ žinoma iš latvių užkalbėjimų ir dainų (LD 8916, 34120 ir kt.), ji taikoma tiek Perkūnui, tiek nuotaką skubomis vežantiems vestuviniškams, tiek nepaprastu pajėgumu pasižyminčiam darbininkui apibūdinti. Tyrinėtoja Marija Zavjalova dainoje LD 8916 minimą merginos kreipimąsi į Perkūną, raginant trenkti neištikimą mylimąjį, sieja su „žinomu Perkūno bausmės už išdavystę siužetu“ (Завьялова 2016: 270). Pati formulė *caur ūdeni, caur akmeni* rodo poveikio stiprumą, pabrėžiant judėjimą per skirtingas stichijas, o kartu rodant sąveiką su jomis, kaip atskleidžia dažnas šių eilučių pratęsimas *caur ūdeni laistidams, caur akmeni skal-didams* ‘per vandenį laistydamas, per akmenį skaldydamas’ ir pan.

Kiek sudėtingiau paaiškinti varnos, gesinančios anglis kalvėje (kartais krentančias iš dangaus), vaizdinį (LD 33727 ir kt.). Tautosakininkė ir mitologė Janyna Kursytė interpretavo šioje dainoje minimas anglis kaip žemę pasiekiančios meteoritų geležies metaforą (Kursytė 2020: 75–76). Mūsų nuomone, galima ieškoti tiek juodos varnos kaip lietaus debesies metaforos, tiek išvelgti humoristinio pobūdžio dainų, kuriose gyvūnai figūruoja kaip jauno vaikino ar merginos pagalbininkai, įtaką.

SANDĖ TRUBILAITĖ

Vytauto Didžiojo karo muziejus

MARIJA GIMBUTIENĖ – REKETĖS KAPINYNŲ TYRINĖTOJA

2021-uosius Lietuvos Respublikos Seimas paskelbė archeologės Marijos Alseikaitės-Gimbutienės metais. Minint šios iškilios, visame pasaulyje žinomos mokslininkės 100-ąsias gimimo metines Vytauto Didžiojo karo muziejaus Archeologijos skyrius surengė virtualią parodą „Marija Gimbutienė – Reketės kapinyno tyrinėtoja“ Lietuvos integralioje muziejų informacinėje sistemoje (LIMIS).

Pradinė parodos idėja laikui bėgant kito, todėl buvo nuspręsta visuomenę supažindinti su dar niekur neeksponuotu unikaliu Marijos Gimbutienės Reketės kapinyno (Kretingos raj.) kasinėjimų dienoraščiu, pildytu 1942 m. Parodoje taip pat pristatomi aptariamo kapinyno detaliųjų tyrimų metu surinkti radiniai.

Šiame pranešime nagrinėjami V–IX a. datuojamų dviejų moterų (kapai nr. 42 ir 43) ir vieno vyro (kapas nr. 41) kapų įkapės (kovos ginklai, buities įrankiai ir papuošalai) bei atsitiktinai perkasoje (nr. II ir III) rasti darbo ir kovos geležiniai dirbiniai, surinkti Marijos Gimbutienės vadovaujamuose kasinėjimuose Reketės kapinyne. Pagrindinis parodos akcentas – suskaitmenintas autentiškas 1942 m. Reketės kasinėjimų dienoraštis.

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

PRIE GYVYBĖS MEDŽIO ŠAKNŲ: MOTERIŠKOJI STIPRYBĖ MARIJOS GIMBUTIENĖS ŠEIMOJE

Marijos Gimbutienės – mokslininkės, teoretikės ir archeologės praktikės, o sykiu veiklios, įvairiapusiškos ir jautrios asmenybės – mokslinis palikimas iki šiol yra palyginti mažai tyrinėtas. Nors prieš porą metų apginta Rasos Navickaitės disertacija praskleidžia M. Gimbutienės teorijų ryšį su feministine perspektyva, tačiau šiandien vis dar mažai težinome apie M. Gimbutienės kūrybinę virtuvę, trūksta tyrimų apie jos visuomeninę ir kultūrinę veiklą. Šiame pranešime siekiama atskleisti vieną jos asmeniškumo gyvenimo aspektą – mokslininkės ryšį su šeima, ypač išryškinant santykius su mama Veronika Alseikiene, su kuria Marija gyvendama JAV intensyviai bendravo laiškais. Asmeniškumas atrodo neatsiejamas nuo M. Gimbutienės akademinio darbo ir lituanistinės veiklos; keliama prielaida, kad ypatingas ryšys su mama ir kitomis šeimos moterimis, jų pavyzdys ir autoritetas sudarė prielaidas ieškoti moteriškųjų deivių pasaulio archeologinėse kultūrose, išvelgti ir atpažinti veiklą, energingą, kuriantį moteriškąjį pradą. Asmeniška Marijos Gimbutienės gyvenimo pusė yra svarbi ne tik kaip XX a. lietuvės emigrantės patirtis ar žymios mokslininkės gyvenimo istorija, bet ir kaip žinių šaltinis Senosios Europos civilizacijos teorijos genezei suprasti, giliau pažįstant pačią šios teorijos kūrėją.

MARIJA ZAVJALOVA

Rusijos mokslų akademijos Slavistikos institutas, Baltų–slavų tyrimų centras, Maskva

NENDRĖS MITOLOGEMA BALTŲ TRADICIJOJE

Pranešime nagrinėjama nendrės mitologema, remiantis lietuvių ir latvių tautosakos (dainų, užkalbėjimų, pasakų, mįslių) duomenimis, įtraukiant tipologiškai panašią medžiagą iš kitų pasaulio tradicijų.

Nagrinėjant nendrės mitologemą yra aktuali semiotinė opozicija *gyvenimas – mirtis*, kurioje nendrė susijusi su mirusiųjų pasauliu, tačiau šis ryšys nėra toks vienareikšmis. Beveik visuotinai pasaulyje yra paplitęs siužetas apie nendrę, išaugusią iš nekaltai užmušto personažo kūno, tačiau yra ir siužetų, kuriuose iš nendrės buvo padaryti žmonės. Lietuvos ir Latvijos užkalbėjimuose nendrių išnykimas siejamas su ligos išgydymu (nendrė-liga turi išnykti, nusidėvėti, supūti), ir šioje formulėje nendrė yra vienas iš trijų personažų, personifikuojančių viršutinį (mėnuo) ir apatinį (numirėlis) pasaulius. Toks tarpininkavimo tarp pasaulių vaidmuo atsispindi kituose tautosakos tekstuose, pavyzdžiui, kur nendrė lyginama su ąžuolu (tarkim, lietuviškose mįslėse).

Nendrės ryšys su mitiniais personažais taip pat nėra vienareikšmis: lietuvių tradicijoje šis augalas siejamas su žemutiniu pasauliu (velniu), tačiau latvių dainose saulė miega ant nendrės viršaus. Nendrės priklausymas dievybėms, stovėjusioms gyvenimo ištakose, atsispindi taip pat kitų pasaulio tautų mitologijose.

Nagrinėjant nendrių mitologemą aktuali ir opozicija *vyrishkas – moteriškas*, galbūt koreliuojanti su šio augalo pavadinimo gramatine gimine skirtingose kalbose. Lietuvių ir latvių tradicijose nendrė dažniau siejama su moterimis (nors latvių dainoje nendrė lyginama su jaunikiu), tačiau slavų tautų pasakose ji dažniau išauga ant berniuko kapo.

Svarbios nendrės savybės yra *kalbėjimas* (šlamėjimas) ir *judėjimas*. Ji skiriasi nuo kitų augalų tuo, kad dainuoja / kalba, ir ne tik augdama (lietuvių mįslėse ji kalba voikiškai arba lotyniškai), bet ir po savo mirties (iš sulaužytos nendrės pagamintos birbynės, dūdelės pavidalu ji pasakoja apie nekaltai nužudyto personažo likimą).

Šie ir kiti nendrės mitologinio vaizdo bruožai bus nagrinėjami pranešime.

